

Literatura

- [1] J. Herman, R. Kučera a J. Šimša. *Metody řešení matematických úloh I*. MU Brno, druhé vydání, 2001.
- [2] K. Ireland a M. Rosen. *A Classical Introduction to Modern Number Theory*. Číslo 84 v Graduate Texts in Mathematics. Springer, druhé vydání, 1998.
- [3] I. M. Vinogradov. *Základy teorie čísel*. Nakladatelství ČSAV, 1953.

Algebra 2 — Teorie čísel

Michal Bulant

KATEDRA MATEMATIKY, PŘÍRODOVĚDECKÁ FAKULTA, MASARY-
KOVA UNIVERZITA, JANÁČKOVO NÁM. 2A, 662 95 BRNO
E-mail address: bulant@math.muni.cz

ABSTRAKT. Na této přednášce se budeme zabývat úlohami o celých číslech. Převážně v nich půjde o dělitelnost celých čísel, popřípadě o řešení rovnic v oboru celých nebo přirozených čísel. Ačkoli jsou přirozená a konec konců i celá čísla v jistém smyslu nejjednodušší matematickou strukturou, zkoumání jejich vlastností postavilo před generace matematiků celou řadu velice obtížných problémů. Často jsou to problémy, které je možno snadno formulovat, přesto však dodnes neznáme jejich řešení. Uvedme některé z nejznámějších: *problém prvočíselných dvojčat* (rozhodnout, zda existuje nekonečně mnoho prvočísel p takových, že $p + 2$ je prvočíslo), *Goldbachovu hypotézu* (rozhodnout, zda každé sudé číslo větší než 2 je možno psát jako součet dvou prvočísel), nebo klenot mezi problémy teorie čísel - *velkou Fermatovu větu* (rozhodnout, zda existují přirozená čísla n, x, y, z tak, že $n > 2$ a platí $x^n + y^n = z^n$).

Tento text výrazně čerpá z knih [1] a [3], pro zájemce o bližší seznámení s některými tématy doporučujeme knihu [2], dostupnou v knihovně PřF MU.

V mnoha problémech je výhodné vyzkoušet chování algoritmů na reálných příkladech. K tomu lze využít SW nainstalovaný na počítačích sekce matematika. Doporučujeme zejména:

- PARI-GP : specializovaný SW na teorii čísel, při výpočtech s většími čísly obvykle výrazně efektivnější než obecně orientované balíky. Spouští se příkazem `gp`. Nejdůležitější příkazy: `\q` – ukončení, `?` – help, `??` – kompletní uživatelský manuál, `?? tutorial` – tutoriál pro úvodní seznámení. Viz také `pari.math.u-bordeaux.fr`.
- Maple: vhodný zejména kvůli existenci mnoha výukových pracovních listů (worksheets, i pro teorii čísel), např. na `www.mapleapps.com`.

Obsah

Literatura	1
1. Základní pojmy	6
2. Prvočísla	12
3. Kongruence	19

1. Základní pojmy

1.1. Dělitelnost.

DEFINICE. Řekneme, že celé číslo a dělí celé číslo b (neboli číslo b je dělitelné číslem a , též b je násobek a), právě když existuje celé číslo c tak, že platí $a \cdot c = b$. Píšeme pak $a \mid b$.

Přímo z definice plyne několik jednoduchých tvrzení, jejichž důkaz přenecháváme čtenáři jako cvičení s návodem v [1, §12]: Číslo nula je dělitelné každým celým číslem; jediné celé číslo, které je dělitelné nulou, je nula; pro libovolné číslo a platí $a \mid a$; pro libovolná čísla a, b, c platí tyto čtyři implikace:

$$a \mid b \wedge b \mid c \implies a \mid c \quad (1)$$

$$a \mid b \wedge a \mid c \implies a \mid b + c \wedge a \mid b - c \quad (2)$$

$$c \neq 0 \implies (a \mid b \iff ac \mid bc) \quad (3)$$

$$a \mid b \wedge b > 0 \implies a \leq b \quad (4)$$

PŘÍKLAD. Zjistěte, pro která přirozená čísla n je číslo $n^2 + 1$ dělitelné číslem $n + 1$.

ŘEŠENÍ. Platí $n^2 - 1 = (n + 1)(n - 1)$, a tedy číslo $n + 1$ dělí číslo $n^2 - 1$. Předpokládejme, že $n + 1$ dělí i číslo $n^2 + 1$. Pak ovšem musí dělit i rozdíl $(n^2 + 1) - (n^2 - 1) = 2$. Protože $n \in \mathbb{N}$, platí $n + 1 \geq 2$, a tedy z $n + 1 \mid 2$ plyne $n + 1 = 2$, proto $n = 1$. Uvedenou vlastnost má tedy jediné přirozené číslo 1. \square

VĚTA 1. (*Věta o dělení celých čísel se zbytkem*) Pro libovolně zvolená čísla $a \in \mathbb{Z}$, $m \in \mathbb{N}$ existují jednoznačně určená čísla $q \in \mathbb{Z}$, $r \in \{0, 1, \dots, m - 1\}$ tak, že $a = qm + r$.

DŮKAZ. Dokažme nejprve existenci čísel q, r . Předpokládejme, že přirozené číslo m je dáno pevně a dokažme úlohu pro libovolné $a \in \mathbb{Z}$. Nejprve budeme předpokládat, že $a \in \mathbb{N}_0$ a existenci čísel q, r dokážeme indukcí:

Je-li $0 \leq a < m$, stačí volit $q = 0$, $r = a$ a rovnost $a = qm + r$ platí.

Předpokládejme nyní, že $a \geq m$ a že jsme existenci čísel q, r dokázali pro všechna $a' \in \{0, 1, 2, \dots, a - 1\}$. Speciálně pro $a' = a - m$ tedy existují q', r' tak, že $a' = q'm + r'$ a přitom $r' \in \{0, 1, \dots, m - 1\}$. Zvolíme-li $q = q' + 1$, $r = r'$, platí $a = a' + m = (q' + 1)m + r' = qm + r$, což jsme chtěli dokázat.

Existenci čísel q, r jsme tedy dokázali pro libovolné $a \geq 0$. Je-li naopak $a < 0$, pak ke kladnému číslu $-a$ podle výše dokázaného existují $q' \in \mathbb{Z}$, $r' \in \{0, 1, \dots, m - 1\}$ tak, že $-a = q'm + r'$, tedy $a = -q'm - r'$. Je-li $r' = 0$, položíme $r = 0$, $q = -q'$; je-li $r' > 0$, položíme $r = m - r'$, $q = -q' - 1$. V obou případech $a = q \cdot m + r$, a tedy čísla q, r s požadovanými vlastnostmi existují pro každé $a \in \mathbb{Z}$, $m \in \mathbb{N}$.

Nyní dokážeme jednoznačnost. Předpokládejme, že pro některá čísla $q_1, q_2 \in \mathbb{Z}$; $r_1, r_2 \in \{0, 1, \dots, m-1\}$ platí $a = q_1m + r_1 = q_2m + r_2$. Úpravou dostaneme $r_1 - r_2 = (q_2 - q_1)m$, a tedy $m \mid r_1 - r_2$. Ovšem z $0 \leq r_1 < m$, $0 \leq r_2 < m$ plyne $-m < r_1 - r_2 < m$, odkud podle (4) platí $r_1 - r_2 = 0$. Pak ale i $(q_2 - q_1)m = 0$, a proto $q_1 = q_2$, $r_1 = r_2$. Čísla q, r jsou tedy určena jednoznačně. Tím je důkaz ukončen. \square

Číslo q , resp. r z věty se nazývá (*neúplný*) *podíl*, resp. *zbytek* při dělení čísla a číslem m se zbytkem. Vhodnost obou názvů je zřejmá, přepíšeme-li rovnost $a = mq + r$ do tvaru

$$\frac{a}{m} = q + \frac{r}{m}, \quad \text{přitom} \quad 0 \leq \frac{r}{m} < 1.$$

Je vhodné též si uvědomit, že z věty 1 plyne, že číslo m dělí číslo a , právě když zbytek r je roven nule.

PŘÍKLAD. Dokažte, že jsou-li zbytky po dělení čísel $a, b \in \mathbb{Z}$ číslem $m \in \mathbb{N}$ jedna, je jedna i zbytek po dělení čísla ab číslem m .

ŘEŠENÍ. Podle věty 1 existují $s, t \in \mathbb{Z}$ tak, že $a = sm + 1$, $b = tm + 1$. Vynásobením dostaneme vyjádření

$$ab = (sm + 1)(tm + 1) = (stm + s + t)m + 1 = qm + r,$$

kde $q = stm + s + t$, $r = 1$, které je podle věty 1 jednoznačné, a tedy zbytek po dělení čísla ab číslem m je jedna. \square

POUŽITÍ V PARI-GP. Vydělením čísla 1234567890 číslem 321 se zbytkem dostáváme 3846005, zbytek 285 - jak vidíme v PARI:

```
? divrem(1234567890,321)
```

```
%2 = [3846005, 285]~
```

nebo i jinak:

```
? 1234567890\321
```

```
%3 = 3846005
```

```
? 1234567890%321
```

```
%4 = 285
```

1.2. Největší společný dělitel a nejmenší společný násobek.

DEFINICE. Mějme celá čísla a_1, a_2 . Libovolné celé číslo m takové, že $m \mid a_1$, $m \mid a_2$ (resp. $a_1 \mid m$, $a_2 \mid m$) se nazývá *společný dělitel* (resp. *společný násobek*) čísel a_1, a_2 . Společný dělitel (resp. násobek) $m \geq 0$ čísel a_1, a_2 , který je dělitelný libovolným společným dělitelem (resp. dělí libovolný společný násobek) čísel a_1, a_2 , se nazývá *největší společný dělitel* (resp. *nejmenší společný násobek*) čísel a_1, a_2 a značí se (a_1, a_2) (resp. $[a_1, a_2]$).

POZNÁMKA. Přímo z definice plyne, že pro libovolné $a, b \in \mathbb{Z}$ platí $(a, b) = (b, a)$, $[a, b] = [b, a]$, $(a, 1) = 1$, $[a, 1] = |a|$, $(a, 0) = |a|$, $[a, 0] = 0$. Ještě však není jasné, zda pro každou dvojici $a, b \in \mathbb{Z}$ čísla (a, b) a

$[a, b]$ vůbec existují. Pokud však existují, jsou určena jednoznačně: Pro každá dvě čísla $m_1, m_2 \in \mathbb{N}_0$ totiž podle (4) platí, že pokud $m_1 \mid m_2$ a zároveň $m_2 \mid m_1$, je nutně $m_1 = m_2$. Důkaz existence čísla (a, b) podáme (spolu s algoritmem jeho nalezení) ve větě 2, důkaz existence čísla $[a, b]$ a způsob jeho určení pak popíšeme ve větě 4.

VĚTA 2. (*Euklidův algoritmus*) *Nechť a_1, a_2 jsou přirozená čísla. Pro každé $n \geq 3$, pro které $a_{n-1} \neq 0$, označme a_n zbytek po dělení čísla a_{n-2} číslem a_{n-1} . Pak po konečném počtu kroků dostaneme $a_k = 0$ a platí $a_{k-1} = (a_1, a_2)$.*

DŮKAZ. Podle věty 1 platí $a_2 > a_3 > a_4 > \dots$. Protože jde o nezáporná celá čísla, je každé následující alespoň o 1 menší než předchozí, a proto po určitém konečném počtu kroků dostáváme $a_k = 0$, přičemž $a_{k-1} \neq 0$. Z definice čísel a_n plyne, že existují celá čísla q_1, q_2, \dots, q_{k-2} tak, že

$$\begin{aligned} a_1 &= q_1 \cdot a_2 + a_3, \\ a_2 &= q_2 \cdot a_3 + a_4, \\ &\vdots \\ a_{k-3} &= q_{k-3} \cdot a_{k-2} + a_{k-1} \\ a_{k-2} &= q_{k-2} \cdot a_{k-1}. \end{aligned} \tag{5}$$

Z poslední rovnosti plyne, že $a_{k-1} \mid a_{k-2}$, z předposlední, že $a_{k-1} \mid a_{k-3}$, atd., až nakonec ze druhé $a_{k-1} \mid a_2$ a z první dostaneme $a_{k-1} \mid a_1$. Je tedy a_{k-1} společný dělitel čísel a_1, a_2 . Naopak jejich libovolný společný dělitel dělí i číslo $a_3 = a_1 - q_1 a_2$, proto i $a_4 = a_2 - q_2 a_3, \dots$, a proto i $a_{k-1} = a_{k-3} - q_{k-3} a_{k-2}$. Dokázali jsme, že a_{k-1} je největší dělitel čísel a_1, a_2 . \square

POZNÁMKA. Z poznámky za definicí, z věty 2 a z toho, že pro libovolná $a, b \in \mathbb{Z}$ platí $(a, b) = (a, -b) = (-a, b) = (-a, -b)$ plyne, že existuje největší společný dělitel libovolných dvou celých čísel.

VĚTA 3. (*Bezoutova*) *Pro libovolná celá čísla a_1, a_2 existuje jejich největší společný dělitel (a_1, a_2) , přitom existují celá čísla k_1, k_2 tak, že $(a_1, a_2) = k_1 a_1 + k_2 a_2$.*

DŮKAZ. Jistě stačí větu dokázat pro $a_1, a_2 \in \mathbb{N}$. Všimněme si, že jestliže je možné nějaká čísla $r, s \in \mathbb{Z}$ vyjádřit ve tvaru $r = r_1 a_1 + r_2 a_2$, $s = s_1 a_1 + s_2 a_2$, kde $r_1, r_2, s_1, s_2 \in \mathbb{Z}$, můžeme tak vyjádřit i

$$r + s = (r_1 + s_1) a_1 + (r_2 + s_2) a_2$$

a také

$$c \cdot r = (c \cdot r_1) a_1 + (c \cdot r_2) a_2$$

pro libovolné $c \in \mathbb{Z}$. Protože $a_1 = 1 \cdot a_1 + 0 \cdot a_2$, $a_2 = 0 \cdot a_1 + 1 \cdot a_2$, plyne z (5), že takto můžeme vyjádřit i $a_3 = a_1 - q_1 a_2$, $a_4 = a_2 - q_2 a_3$, \dots , $a_{k-1} = a_{k-3} - q_{k-3} a_{k-2}$, což je ovšem (a_1, a_2) . \square

ukážeme-li, že $q = a_1 \cdot a_2 / (a_1, a_2)$ je nejmenší společný násobek čísel a_1, a_2 . Protože (a_1, a_2) je společný dělitel čísel a_1, a_2 , jsou $a_1 / (a_1, a_2)$ i $a_2 / (a_1, a_2)$ celá čísla, a proto

$$q = \frac{a_1 a_2}{(a_1, a_2)} = \frac{a_1}{(a_1, a_2)} \cdot a_2 = \frac{a_2}{(a_1, a_2)} \cdot a_1$$

je společný násobek čísel a_1, a_2 . Podle věty 3 existují $k_1, k_2 \in \mathbb{Z}$ tak, že $(a_1, a_2) = k_1 a_1 + k_2 a_2$. Předpokládejme, že $n \in \mathbb{Z}$ je libovolný společný násobek čísel a_1, a_2 a ukážeme, že je dělitelný číslem q . Je tedy $n/a_1, n/a_2 \in \mathbb{Z}$, a proto je i celé číslo

$$\frac{n}{a_2} \cdot k_1 + \frac{n}{a_1} \cdot k_2 = \frac{n(k_1 a_1 + k_2 a_2)}{a_1 a_2} = \frac{n(a_1, a_2)}{a_1 a_2} = \frac{n}{q}.$$

To ovšem znamená, že $q \mid n$, což jsme chtěli dokázat. \square

1.3. Dělitelé a násobky mnoha čísel.

DEFINICE. Největší společný dělitel a nejmenší společný násobek n čísel $a_1, a_2, \dots, a_n \in \mathbb{Z}$ definujeme analogicky jako v 1.2. Libovolné $m \in \mathbb{Z}$ takové, že $m \mid a_1, m \mid a_2, \dots, m \mid a_n$ (resp. $a_1 \mid m, a_2 \mid m, \dots, a_n \mid m$) se nazývá *společný dělitel* (resp. *společný násobek*) čísel a_1, a_2, \dots, a_n . Společný dělitel (resp. násobek) $m \geq 0$ čísel a_1, a_2, \dots, a_n , který je dělitelný libovolným společným dělitelem (resp. dělí libovolný společný násobek) těchto čísel, se nazývá *největší společný dělitel* (resp. *nejmenší společný násobek*) čísel a_1, a_2, \dots, a_n a značí se (a_1, a_2, \dots, a_n) (resp. $[a_1, a_2, \dots, a_n]$).

Snadno se přesvědčíme, že platí

$$(a_1, \dots, a_{n-1}, a_n) = ((a_1, \dots, a_{n-1}), a_n), \quad (6)$$

$$[a_1, \dots, a_{n-1}, a_n] = [[a_1, \dots, a_{n-1}], a_n]. \quad (7)$$

Největší společný dělitel (a_1, \dots, a_n) totiž dělí všechna čísla a_1, \dots, a_n , a tedy je společným dělitelem čísel a_1, \dots, a_{n-1} , a proto dělí i největšího společného dělitele (a_1, \dots, a_{n-1}) , tj. $(a_1, \dots, a_n) \mid ((a_1, \dots, a_{n-1}), a_n)$. Naopak největší společný dělitel čísel $(a_1, \dots, a_{n-1}), a_n$ musí kromě čísla a_n dělit i všechna čísla a_1, \dots, a_{n-1} , protože dělí jejich největšího společného dělitele, a proto $((a_1, \dots, a_{n-1}), a_n) \mid (a_1, \dots, a_n)$. Dohromady dostáváme rovnost (6) a zcela analogicky se dokáže (7).

Pomocí (6) a (7) snadno dokážeme existenci největšího společného dělitele i nejmenšího společného násobku libovolných n čísel indukci vzhledem k n : pro $n = 2$ je jejich existence dána větami 2 a 4, jestliže pro některé $n > 2$ víme, že existuje největší společný dělitel i nejmenší společný násobek libovolných $n - 1$ čísel, podle (6) a (7) existuje i pro libovolných n čísel.

1.4. Nesoudělnost.

DEFINICE. Čísla $a_1, a_2, \dots, a_n \in \mathbb{Z}$ se nazývají *nesoudělná*, jestliže platí $(a_1, a_2, \dots, a_n) = 1$. Čísla $a_1, a_2, \dots, a_n \in \mathbb{Z}$ se nazývají *po dvou nesoudělná*, jestliže pro každé i, j takové, že $1 \leq i < j \leq n$, platí $(a_i, a_j) = 1$.

POZNÁMKA. V případě $n = 2$ oba pojmy splývají, pro $n > 2$ plyne z nesoudělnosti po dvou nesoudělnost, ne však naopak: například čísla 6, 10, 15 jsou nesoudělná, ale nejsou nesoudělná po dvou, neboť dokonce žádná dvojice z nich vybraná nesoudělná není: $(6, 10) = 2$, $(6, 15) = 3$, $(10, 15) = 5$.

PŘÍKLAD. Nalezněte největší společný dělitel čísel $2^{63} - 1$ a $2^{91} - 1$.

ŘEŠENÍ. Užijeme Euklidův algoritmus. Platí

$$\begin{aligned} 2^{91} - 1 &= 2^{28}(2^{63} - 1) + 2^{28} - 1, \\ 2^{63} - 1 &= (2^{35} + 2^7)(2^{28} - 1) + 2^7 - 1, \\ 2^{28} - 1 &= (2^{21} + 2^{14} + 2^7 + 1)(2^7 - 1). \end{aligned}$$

Hledaný největší společný dělitel je tedy $2^7 - 1 = 127$. \square

VĚTA 5. Pro libovolná přirozená čísla a, b, c platí

- (1) $(ac, bc) = (a, b) \cdot c$,
- (2) jestliže $(a, b) = 1$ a $a \mid bc$, pak $a \mid c$,
- (3) $d = (a, b)$ právě tehdy, když existují $q_1, q_2 \in \mathbb{N}$ tak, že $a = dq_1$, $b = dq_2$ a $(q_1, q_2) = 1$.

DŮKAZ. ad 1. Protože (a, b) je společný dělitel čísel a, b , je $(a, b) \cdot c$ společný dělitel čísel ac, bc , proto $(a, b) \cdot c \mid (ac, bc)$. Podle věty 3 existují $k, l \in \mathbb{Z}$ tak, že $(a, b) = ka + lb$. Protože (ac, bc) je společný dělitel čísel ac, bc , dělí i číslo $kac + lbc = (a, b) \cdot c$. Dokázali jsme, že $(a, b) \cdot c$ a (ac, bc) jsou dvě přirozená čísla, která dělí jedno druhé, proto se podle (4) rovnají.

ad 2. Předpokládejme, že $(a, b) = 1$ a $a \mid bc$. Podle Bezoutovy věty (věta 3) existují $k, l \in \mathbb{Z}$ tak, že $ka + lb = 1$, odkud plyne, že $c = c(ka + lb) = kca + lbc$. Protože $a \mid bc$, plyne odsud, že i $a \mid c$.

ad 3. Nechť $d = (a, b)$, pak existují $q_1, q_2 \in \mathbb{N}$ tak, že $a = dq_1$, $b = dq_2$. Pak podle části (1) platí $d = (a, b) = (dq_1, dq_2) = d \cdot (q_1, q_2)$, a tedy $(q_1, q_2) = 1$. Naopak, je-li $a = dq_1$, $b = dq_2$ a $(q_1, q_2) = 1$, pak $(a, b) = (dq_1, dq_2) = d(q_1, q_2) = d \cdot 1 = d$ (opět užitím 1. části tohoto tvrzení). \square